

ІДЕЙНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ У ТВОРАХ УКРАЇНСЬКИХ ДІЯЧІВ "ПРОСВІТ" ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

У статті розкриваються ідейні засади формування національної свідомості у педагогічних і художніх творах українських діячів "Просвіт". Виділена система цінностей, які є складовими національної свідомості. Підсумовано, що історичне значення "Просвіт" полягає в тому, що своєю діяльністю вони сприяли усвідомленню українським народом своїх національних ознак; дбали про формування національної свідомості народу шляхом створення бібліотек, читалень, курсів, відкриваючи просвітницькі установи, займаючись книгодрукуванням. Зазначається, що в другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст. були сформульовані концептуальні засади національної освіти і виховання, висунуті ідеї щодо формування національної свідомості.

Ключові слова: українські діячі "Просвіт", творча спадщина, система цінностей, національна свідомість, нація.

Сьогодні важливим постає завдання виховання гармонійно розвиненої, творчої особистості, громадянина незалежної держави, гуманіста, носія духовної культури нації. Так, у Національній доктрині розвитку освіти зазначається, що метою державної політики щодо розвитку освіти є "...створення умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України, виховання покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, оберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати і зміцнювати суверенну, незалежну, демократичну, соціальну та правову державу як невід'ємну складову європейської та світової спільноти"¹.

Нація характеризується наявністю базового компоненту, яким виступає система цінностей. За час існування нації система цінностей пройшла етап еволюції, зіткнулась з динамічними змінами, однак основні складові змістового наповнення залишились тими ж. Будучи наскрізним історичним явищем, нація не змінила своєї суті, навпаки, неоднаковість розвитку на різних історичних етапах допомогла їй набути ознак інваріантності.

Особливість створення української нації полягала в тому, що для неї була характерною повторюваність перебігу, оскільки кожен черговий її етап завершувався винищенням представницької верстви – інтелігенції, яка є носієм національної свідомості. Дефініція поняття "національна свідомість" – це усвідомлення державно-політичної, громадсько-територіальної спільності (соборності), духовної єдності, етнічної й історичної спорідненості, психологічної, культурної самобутності та неповторності². Національна свідомість жива лише тоді, коли є кому її усвідомлювати, нею жити та її розбудовувати³. Д.Донцов виділяв три чинники її розвитку: українську пресу, земства та просвітні товариства⁴.

Розкриваючи проблему, зупинимось на діячах товариств "Просвіта". Саме "просвіт'яни" у своїй діяльності висловлювали бажання піднесення національної свідомості українського народу.

Проблема формування національної свідомості піднімалася у працях діячів "Просвіт": Б.Грінченка, М.Коцюбинського, С.Русової, Лесі Українки та інших.

Вивчення різних аспектів діяльності українських "просвіт'ян" було предметом численних досліджень. Так, І.Карпенко, Н.Копиленко, О.Неживий, А.Животенко-Піанків присвятили свої наукові праці Б.Грінченку; З.Коцюбинська – Єфіменко, В.Окорнов, М.Потупейко – М.Коцюбинському; Г.Груць, І.Зайченко, Є.Коваленко, В.Майборода, І.Пінчук, О.Проскура, В.Слюсаренко – С.Русовій; М.Жулинський, І.Шиманська – Лесі Українці.

Відтак, незважаючи на те, що в історико-педагогічній науці вже нагромаджено знання про діяльність "просвітян" другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст., проблема формування національної свідомості в їх творчій спадщині не була предметом системного вивчення.

Метою нашої статті є дослідження системи цінностей, що є основою для формування національної свідомості, у творах українських діячів "Просвіт" Б.Грінченка, М.Коцюбинського, С.Русової, Лесі Українки

Діячі "Просвіт" другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. висували ідеї щодо формування національної свідомості, яка ґрунтується на загальнолюдських та національних цінностях.

На їх думку, національна свідомість починає формуватися в родинному оточенні, а потім уже в дитячому садку, школі, також засобами позашкільної освіти, зокрема, такими, які використовували "Просвіти". Культурно-просвітницькі товариства "Просвіта" другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. охопили сфери освіти, культури, політики, мистецтва, науки. Історичне значення "Просвіт" полягає в тому, що своєю діяльністю вони сприяли усвідомленню українським народом своїх національних ознак, створенню незалежної української держави. Діячі "Просвіт" дбали про формування національної свідомості народу шляхом створення бібліотек, читалень, курсів, а також читаючи лекції, влаштовуючи літературно-музичні вечори, присвячені героїчному минулому українського народу, відкриваючи школи та інші просвітницькі установи, займаючись книгодрукуванням, поширюючи українські книжки. Своєю діяльністю вони сприяли збереженню народних традицій, звичаїв, обрядів, розвитку української культури, навчанню українського народу рідною мовою.

У формуванні національної свідомості важливе значення має вироблення у молодого покоління світогляду на основі наукових знань про навколишній світ, суспільний ідеал. Ми маємо цінувати щось понад міру, служити чомусь високому. Це високе і є ідеал, підкреслювала С.Русова у статті "Суспільні питання виховання". Ідеал має плекати в молодій душі світлі, прекрасні почуття, наповнювати її сміливістю. За словами С.Русової, ми повинні не лише служити ідеалу, а й робити все потрібне для того, щоб він постійно панував у нашому суспільстві і не змінювався, а лише доповнювався.

Ідеал потрібний для будь-якого суспільства. Та варто знати, що ми вкладаємо у зміст цього слова. "Ідеал, – писала С.Русова, – це є те найкраще, що кожний народ проніс протягом віків культурного існування, за що він боровся, що постійно змагався покласти як підвалину свого народного (громадського) життя. Цей ідеал і формується краще всього у змаганнях до волі, до щастя, до братерства"⁵. За словами С.Русової, школа має виховати людей, які чітко усвідомлюють, що від здійснення цього ідеалу залежить і особистий, і суспільний добробут. Учні повинні знати, яка форма державного правління забезпечить народу волю і щастя, які здобутки науки сприятимуть цьому найкраще⁶.

Аналізуючи творчу спадщину С.Русової, можна простежити, який підхід моделювання кінцевого результату – сформованої особистості – запропонувала вчена. Лише національно свідомою особистістю здатна нести високі ідеали своєї нації. Важливу роль у її формуванні просвітителька відводила національній літературі, рідній мові, історії.

Національне відродження України С.Русова органічно пов'язувала з розвитком національної системи виховання, формуванням національної свідомості на всіх її ланках: у сім'ї – дитячому садку – школі – вищих навчальних закладах – позашкільній освіті. Під національним вихованням педагог розуміла виховання в душі своєї нації, рідної мови, культури, історії, побуту, традицій, звичаїв свого народу.

Визначний письменник, педагог, голова київської "Просвіти" Б.Грінченко уявлення про національно свідому особистість виразив у таких поняттях, як "патріот", "демократ", "гуманіст", "громадський діяч" і "трудівник". Національно свідомою особистістю у Б.Грінченка впливає із майбутнього України: вільної, незалежної, рівноправної у міжнародному світі. Він вірив у майбутнє української держави, знав історію й водночас добре бачив проблеми своєї доби. Л.Коваленко зауважує, що "...в умовах національного гноблення нашого народу, заборони української мови в межах Російської імперії, коли існувало найменше реальних можливостей боротися за права українського громадянства, Б.Грінченко прагнув знайти шлях до серця читача, вплинути на розвиток його свідомості"⁷.

Українська мова є невід'ємною ознакою нації, одним із найістотніших чинників її самовиявлення й світосприйняття, важливим показником її життєдіяльності й духовності. Однією з складових формування національної свідомості в українських діячів "Просвіти" є рідна мова. Це засвідчують проаналізовані нами їхні твори. Так, Б.Грінченко у статті "Отчет по народному образованию Черниговской губернии" висловив думку про те, що створення національної школи базується на вирішенні такого завдання, як здійснення навчання і виховання, спілкування вчителів, дітей та батьків українською мовою. Педагог стверджував, що навчання в українській школі має відбуватися рідною мовою. Він був категорично проти використання мови як засобу станового розмежування. Мова не може бути "панською" або "мужицькою", "міською" або "сільською", вона повинна бути основою взаєморозуміння і злагоди в суспільстві, взаємодії та підтримки всіх здорових сил нації. Школа з чужою мовою навчання формує в української дитини антинаціональні, антигромадянські інстинкти і "...денаціоналізація, що виробляється чужомовною школою, є в той же час і деморалізацією", – підкреслював Б.Грінченко у праці "На безпросвітному шляху"⁸.

Б.Грінченко намагався ознайомити учнів з найкращими творами українських письменників, прищепити любов до літературної української мови. Невдовзі після закінчення школи він сподівався побачити в цих дітях провідників наступної генерації, що буде вимагати українських шкіл уже для своїх дітей.

Б.Грінченко говорив, що на шляху освіти української дитини з'являється багато перепон, які треба обов'язково й негайно усунути. Найбільшою перепорою є заборона рідної мови, рідної книжки в народних школах на українських землях, підпорядкованих Росії.

У праці "Якої нам треба школи?"⁹ Б.Грінченко нагадував про важливість освіти дітей в українських школах і з українською мовою викладання. Ця ж ідея звучить і в його художніх творах "Дзвоник", "Сонячний промінь" та інших. З творів письменника постає образ педагога, котрий прагнув замінити систему освіти в Україні і пристосувати її до принципів народної та загальноєвропейської педагогіки, покращити умови, в яких доводилося народному вчителю навчати українських дітей.

Заступник голови київської "Просвіти" Леся Українка дбала про становлення української мови як загальнонаціонального засобу комунікації, а також про те, щоб за допомогою літературної мови згуртувати, об'єднати українську націю. Адже літературна мова завжди прагне того, щоб бути обов'язковою для всіх прошарків нації. "Я тільки думаю, що зовсім нема чого ставити питання про перемогу того чи іншого діалекту, адже літературна мова мусить витворитися з усіх діалектів без жодного насильства, сварки й колотнечі", – чітко визначала свою позицію Леся Українка¹⁰.

У листі Михайлу Драгоманову від 9 лютого 1894 р. Леся Українка писала: "У нас велика біда, що багато людей думають, що досить говорити по-українськи (а надто вже коли писати дециєю), щоб мати право на назву патріота, робітника на рідній ниві, чоловіка з певними переконаннями і т.п. Така легкість репутації приманює многих"¹¹. Нерідко українська мова виступає єдиним, а то й універсальним критерієм визначення рівня патріотизму, національної свідомості. Цій проблемі присвячена її драматична поема "На руїнах". Героїня поеми Тірца закликає всіх самим дбати про себе: будувати "нову для себе хату не на могилу, на оселю дбай, щоб не була чужою в ріднім краю", "серед поля своїй дитині розпали багаття...". Вона вселяє в душі людей благословенну надію, "вогнем і холодом свого слова" гартує волю і зміцнює моральну енергію слабких духом і почуттями. "Це найголовніше покликання митця, це та корогва, яка необхідна в нових обставинах руїни і зневіри"¹².

Першою ознакою національної школи, за С.Русовою, є навчання дітей рідною мовою. Вона (мова) "...повинна бути справді рідною учням, а за таку мову треба вважати тільки ту, якою учні балакають у своїй родині, у своїм селі. На Україні рідна мова – українська; нею й повинно вести активними творчими силами учнів"¹³, – писала С.Русова у праці "Нова школа". "Нікому на думку не спаде взяти великоруську дитину і вчити її на чеській мові, – зазначала педагог у праці "Націоналізація школи", – вона ж теж слов'янська, має схожі слова. Але ці схожі слова в нашій мові викликають найбільше непорозуміння у головах наших учнів, вносять плутанину в їх знання"¹⁴. Рідна мова є найголовнішим засобом розвитку розуму. На думку С.Русової, мова повинна бути простою, ясною, як мислення дитини, але вона мусить бути й образною, барвистою, естетично збагаченою.

У національній школі рідна мова є серцевиною навчання. За концепцією С.Русової в національній школі необхідним є вивчення стародавньої мови свого народу, а також діалектів, які є "...природними відмінностями мови в різних місцевостях, які склалися протягом історії завдяки різним умовам життя, під впливом різних сусідів". У місцевих діалектах більше архаїчних висловів, форм. "В діалекті заховується дух народу, філологічна суть мови – її образність, краса, її місцевий фольклор, але з ним усе ж треба рахуватися як з діалектом"¹⁵. С.Русова підкреслювала важливість знання діалектів у процесі вивчення літературної мови.

Складовою системи цінностей українських діячів "Просвіт" другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. був патріотизм. Цим почуттям пронизані художні твори Б.Грінченка, зокрема, оповідання "Олеся" та "Байда". Патріотизм як національна цінність простежується у творчості Лесі Українки. Проаналізовані епістолярні матеріали засвідчують, що Леся Українка була щирою українською патріоткою і сповідувала високу національну ідею. Почуттям патріотизму пронизані поетичний твір "І все-таки до тебе думка лине...", драматична поема "На руїнах".

Поетеса не може творити у "тюрмі народів" духовні храми для чужих богів, коли своїх, національних, поруйновано. Леся Українка, як пророчиця Тірца з драматичної поеми "На руїнах", "не хоче грати на руїні" – обов'язок митця полягає в тому, щоб руїна національних святинь озвалася на пророче слово, щоб збудила в ній "не тільки голос, а й душу вічну"¹⁶. Устами Тірци Леся Українка закликала до єдності всіх національних сил.

Національно свідомою для Лесі Українки є духовно багата особистість, здатна боротися за волю свого народу, його національні інтереси, національну гідність, толерантна у відношенні до інших народностей, що живуть на території України.

Леся Українка щиро любила дітей. Її поезія пройнята ніжністю до дитини. Образ мужньої і вольової дитини змальовано у віршах "Як дитиною, бувало", "Мрії". Поетеса закликала виховувати дітей у реальному світі, готуючи їх до складнощів життя, що вимагають стійкості, твердості, розуміння свого обов'язку¹⁷.

Аналіз ліричної поезії Лесі Українки ("Прокляття Рахілі") засвідчує, що вона пройнята чесністю, гідністю, гуманністю, співчуттям до ближнього, вірністю, любов'ю героїв до свого народу. Ці загальнолюдські цінності для Лесі Українки є основними у формуванні національної свідомості.

Національно свідомою особистістю для Лесі Українки є не лише патріот, гуманіст, а й людина праці. Вона вважала надзвичайно корисним виховання дітей у труді, в розумінні того, що праця – це, власне, норма людського існування. "Взагалі напрямок наших дітей мені подобається, – писала вона Л.М.Драгомановій, – такий він собі робочий"¹⁸. Письменниця засуджувала виховання дітей у лінощах, у пустошах. В оповіданні "Над морем" вона показувала як згубно впливає на характер і долю людини неробство, потурання її примхам у дитячі роки.

Визначний письменник і громадський діяч, голова чернігівської "Просвіти" М.Коцюбинський спрямовував зусилля на прищеплення ідей національно-культурного відродження селянської молоді, розуміючи, що саме вона у недалекому майбутньому буде відігравати головну роль в українському русі.

Художні твори і статті М.Коцюбинського становлять велику цінність, тому що в них автор висловлював сміливі новаторські думки про школу майбутнього та національно свідому особистість, яка плекатиметься в ній. Перш за все, звертають на себе увагу педагогічні погляди М.Коцюбинського про всебічне навчання та виховання учнів, про зв'язок школи з життям, близькість дітей до природи, до сільськогосподарської праці.

У своїх художніх творах ("Харитя", "Ялинка", "Маленький грішник", "Хо")¹⁹ письменник підкреслював важливість трудового виховання, що сприяє формуванню працьовитості, вольових якостей, почуття прекрасного у підрастаючого покоління.

Велику цінність для трудового виховання дітей становить казка М.Коцюбинського "Десять робітників". Вона показує працелюбність вдови Одарки, яка своїми десятима пальцями рук усе встигає зробити. "Нас дітей дуже здивувала ця казочка, – згадує Ірина Михайлівна Коцюбинська. – Ми ворушили своїми пальчиками і дивувалися, що вони такі маленькі, але можуть бути помічниками у роботі"²⁰. Із поетичних творів М.Коцюбинського, що характеризують позитивну роль праці, перш за все, варто назвати "Нашу хатку" і "Вечір"²¹.

Аналіз низки творів М.Коцюбинського засвідчує, що письменник однією з найважливіших цінностей у вихованні підростаючого покоління вважав працю. Його ідеал – це людина праці, трудівник. Разом з тим, М.Коцюбинський засуджував молоде покоління, яке негативно ставиться до фізичної і розумової праці. Такою є героїня твору "Хо" Ярина Дольська.

Вагоме виховне значення в М.Коцюбинського мала ідея прекрасного. З великою любов'ю й естетичним смаком сприймаються позитивні якості простих людей, героїв творів "Фата Моргана", "Під мінаретами", "В дорозі" та інших.

У статтях "Світло і тіні руського життя", "Шкільна справа" письменник відзначав невідповідність шкільної справи і негативне ставлення до неї з боку більшості народів Росії. М.Коцюбинський прагнув, щоб школа могла надати підростаючому поколінню всебічну і ґрунтовну освіту. Навчання, на його думку, треба будувати так, щоб діти мали можливість вивчати різноманітні предмети, що дають відомості про людину і природу.

Постійна турбота про виховання дітей у родині, школі, за словами М.Коцюбинського, сприяє їх всебічному розвитку, формуванню у них високих громадянських й патріотичних почуттів. У його розумінні національно свідомою особистістю – це людина-трудівник, людина з багатою духовністю, вольова, смілива, яка вмє оцінити красу навколишньої природи, любить свій рідний край.

Узагальнення творчого доробку українських діячів "Просвіт" другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. (Б.Грінченка, Лесі Українки, М.Коцюбинського, С.Русової) на предмет ідеї формування національної свідомості дали змогу встановити її сутність і специфіку. Українських "просвітян" об'єднувала спільна мета – створити національну за змістом та формою школу, в якій би мала практичне вираження їх система цінностей, що є основою формування національної свідомості. Ця система цінностей складається з національних (патріотизм, волелюбність, знання рідної мови, цінування історичного минулого, працьовитість та ін.) та загальнолюдських (доброта, гуманність, співчуття до ближнього та ін.). Вона представлена у педагогічних і художніх творах діячів "Просвіт".

¹ Національна доктрина розвитку освіти // Дошкільне виховання. – 2002. – № 7. – С. 4–8.

² Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (Етнополітологічний аналіз). – К., 1998. – С. 87

³ Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т. 2. – С. 379.

⁴ Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991. – С. 29.

⁵ Нагачевська З.І. Софія Русова і Галичина: [Збірник статей і матеріалів] – Ів.-Франківськ, 1996. – С. 28.

⁶ Там само.

⁷ Коваленко Л.П. Дитина і суспільство в оповіданнях Бориса Грінченка // Вісник Луганського ДПУ ім. Тараса Шевченка. – 2004. – № 3. – С. 239.

⁸ Грінченко Б.Д. На беспросветном пути. – К., 1912. – С. 67.

⁹ Грінченко Б.Д. Якої нам треба школи. – К., 1912. – 23 с.

¹⁰ Українка Леся. Твори. В дванадцяти томах. Т. 10. – К., 1977. – С. 209.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – Т. 3. – С. 171.

¹³ Русова С.Ф. Вибрані педагогічні твори. – К., 1996. – С. 209.

¹⁴ Там само. – С. 294.

¹⁵ Русова С.Ф. Нові методи дошкільного виховання. – Прага, 1927. – С. 13.

¹⁶ Українка Леся. Твори. В дванадцяти томах. Т. 3. – К., 1977. – С. 173.

¹⁷ Шиманська І.Ф. Питання освіти й виховання у спадщині Лесі Українки. – К., 1970. – 112 с.

¹⁸ Українка Леся. Твори. В дванадцяти томах. Т. 9. – К., 1977. – С. 233.

¹⁹ Коцюбинський М.М. Дорогою ціною. Вибрані твори. – К., 1966. – 144 с.

²⁰ Спогади про Михайла Коцюбинського [упоряд. М.М.Потупейко]. – [2 вид.]. – К., 1989. – С. 103.

²¹ Коцюбинський М.М. Твори. Т. 1. – К., 1962.

В статье раскрываются идейные основы формирования национального сознания в педагогических и художественных произведениях украинских деятелей "Просвит". Выделена система ценностей, которые являются составляющими национального сознания. Сделан вывод, что историческое значение "Просвит" заключается в том, что своей деятельностью они способствовали осознанию украинским народом своих национальных признаков; заботились о формировании национального сознания народа путем создания библиотек, читален, курсов; открывая просветительские учреждения, занимаясь книгопечатанием. Отмечается, что во второй половине XIX – первой половине XX в. были сформулированы концептуальные основы национального образования и воспитания.

Ключевые слова: украинские деятели "Просвит", творческое наследие, система ценностей, национальное сознание, нация.

The ideological principles of the formation of national consciousness in the pedagogical and artistic works of Ukrainian doers of "Prosvita" are described in the article. The system of values was selected as a component of national consciousness. The historical importance of "Prosvita" is that their activities promoted consciousness of Ukrainians people, these organizations opened libraries, reading halls, courses, educational establishments etc. It was noted that conceptual principles of the national education and upbringing were developed in the second half of the XIX-th – first half of the XX-th century.

Keywords: Ukrainian doers of "Prosvita", literary works, system of values, national consciousness, nation.